

دانشگاه تهران
دانشکده حقوق و علوم سیاسی

پایان نامه:

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
در رشته حقوق خصوصی

موضوع:

«اجتماع اسباب در مسوولیت مدنی»

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر روشنعلی شکاری

اساتید مشاور:

جناب آقای دکتر مصلحی

جناب آقای دکتر کریمی

011768

نگارش:

سید محسن بهشتیان

تابستان ۱۳۷۸

تقدیم به:

کسانی که امواج علم براساس بصیرت و حقیقت
به آنها هجوم آورده و بیکباره آنان را احاطه
کرده است. کسانی که هر صبح را با اندوه و اندیشه
رهایی خویش آغاز کرده، گوهر ایمان، معرفت و
یقین را در دل خویش بوجود آورده و از گذرگاه
آگاهی به قرارگاه آزادی رسیدند، روشنفکری را
برای روشندلی اندوختند و به حیات طیبه نائل
شدند.

نشانه‌های اختصاری

ق.ا.	قانون اساسی
ق.م.	قانون مدنی
ق.م.ا.	قانون مجازات اسلامی
ل.ا.ق.ت.	لایحه اصلاح قانون تجارت
ق.م.م.	قانون مسوولیت مدنی
ق.ا.د.م.	قانون آئین دادرسی مدنی
ق.د.	قانون دریایی
رک	رجوع کنید
ج	جلد
ص	صفحه

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۳	مقدمه
۸	فصل اول: بررسی مفهومی و مصداقی اجتماع اسباب
۹	کلیات:
۱۲	مبحث اول. معنا و مفهوم سبب
۱۲	گفتار اول. تاریخچه و سیر تطور.
۱۲	بند اول. سیر تطور سبب.
۱۶	بند دوم. سببیت در حقوق اسلامی
۱۸	گفتار دوم: تعریف سبب
۱۸	بند اول: سبب از دیدگاه اهل لغت
۱۹	الف: سبب در فرهنگ فارسی
۱۹	ب: سبب در ادبیات عرب
۲۰	ج: سبب در لسان قرآن کریم و احادیث.
۲۱	بند دوم: سبب در فلسفه و اقسام آن
۲۱	الف: دلیل این رویکرد
۲۲	ب: تعریف سبب از این دیدگاه
۲۳	ج: اقسام سبب و علت در فلسفه
۲۵	بند سوم: سبب در حقوق
۲۵	الف: سبب در معنای خاص و تفاوت آن با شرط، علت و مقتضی.
۳۳	ب- سبب در معنای عام کلمه:
۳۶	گفتار سوم: اقسام سبب به معنای عام کلمه:
۳۶	بند اول: سبب طبیعی و جعلی
۳۸	بند دوم: سبب قولی و فعلی
۳۸	بند سوم: سبب طولی و عرضی
۴۰	بند چهارم، سبب عمدی و غیر عمدی

۴۲	بند پنجم: سبب تقصیر کارانه و سبب بدون تقصیر
۴۵	بند ششم: سبب مثبت و سبب منفی
۴۷	مبحث دوم: معنا و مفهوم اجتماع
۴۸	گفتار اول: مفهوم و شرایط
۴۸	بند اول: مفهوم
۴۹	بند دوم: شرایط لازم برای تحقق فرض اجتماع اسباب
۴۹	الف: سبب باید ناشی از فعل شخصی باشد
۴۹	ب: سبب باید منبث از انسانی دارای اراده باشد
۵۱	ج: اسباب منتسب به دو یا چند شخص باشند
۵۱	د: اسباب ایجادی واجد وصف تقصیر باشند
۵۳	ه: حادثه منتسب به تاثیر دو یا چند سبب باشد
۵۴	بند سوم: موارد مشتبه
۶۲	گفتار دوم: اجتماع سبب و مباشر
۶۲	بند اول: معنای سبب و مباشر
۶۴	بند دوم: وجوه اشتراک و افتراق سبب و مباشر
۶۴	الف: وجوه اشتراک
۶۷	ب: وجوه افتراق
۶۹	بند سوم: تمیز سبب از مباشر
۷۲	بند چهارم: صورتهای اجتماع سبب و مباشر
۷۶	گفتار سوم: شناسائی فرض اجتماع اسباب در دادگاه
۷۷	بند اول: نقش خواهان دعوی
۷۹	بند دوم: نقش خواننده دعوی
۸۰	بند سوم: نقش دادگاه
۸۶	فصل دوم: بررسی حکمی اجتماع اسباب
۸۷	کلیات:
۹۱	مبحث اول: نظریات حقوقدانان
۹۱	گفتار اول: نظریاتی که بر مسؤلیت سبب واحد تاکید دارند

- بند اول: نظریاتی که به تقدّم و تاخر زمانی تأثیر سبب توجه دارند ۹۳
- الف: نظریه سبب نزدیک ۹۳
- ب: نظریه سبب مقدّم در تأثیر: ۹۷
- بند دوم: نظریاتی که به درجه تقصیر سبب توجه دارند ۹۹
- الف: نظریه ضمان سبب اقوی ۹۹
- ب: نظریه سبب متعارف و اصلی ۱۰۱
- بند سوم: سایر نظریات ۱۰۵
- الف: نظریه سبب موخر در وجود ۱۰۵
- ب: نظریه سبب متحرک یا پویا ۱۰۶
- گفتار دوم: نظریاتی که به مسؤولیت همه اسباب تأکید دارند ۱۰۸
- بند اول: نظریاتی که ضمن اعتقاد به مسؤولیت تمامی اسباب، به مسؤولیت انفرادی توجه دارند ۱۰۸
- الف: نظریه برابری اسباب ۱۰۸
- ب: نظریه تمیز میزان تأثیر هر یک از اسباب ۱۱۲
- بند دوم: نظریه‌ای که ضمن اعتقاد به مسؤولیت همه اسباب، به تضامنی بودن آن معتقد است ۱۱۴
- الف: مبنای نظریه ۱۱۴
- ب: ارزیابی نظریه ۱۱۵
- مبحث دوم: بررسی حکمی در فقه و حقوق موضوعه ۱۱۸
- گفتار اول: بررسی حکمی در فقه امامیه ۱۱۹
- بند اول: بررسی حکم سبب واحد ۱۱۹
- بند دوم: بررسی حکم اجتماع سبب و مباشر ۱۲۱
- الف: موارد اقوی بودن مباشر از سبب ۱۲۲
- ب: موارد تساوی سبب و مباشر ۱۲۳
- ج: موارد سبب اقوی از مباشر ۱۲۳
- بند سوم: بررسی حکم اجتماع اسباب به معنای خاص ۱۲۵
- الف: تعاقب تأثیر اسباب ۱۲۵
- ب: همزمانی تأثیر اسباب ۱۲۹

۱۳۳	گفتار دوم: بررسی حکمی در حقوق موضوعه
۱۳۳	بند اول: بررسی در حقوق کیفری
۱۳۴	الف: قوانین مربوطه
۱۴۲	ب: ارزیابی
۱۴۸	بند دوم: بررسی در حقوق مدنی
۱۴۹	الف: قوانین مربوطه
۱۵۹	ب: ارزیابی
۱۶۳	گفتار سوم: رویه قضایی
۱۶۴	بند اول: آراء صادره از دادگاهها و دیوان عالی کشور
۱۶۴	الف: اشتراک در جنایت و تقسیم بالسویه دیه بین محکومین
۱۶۴	ب: تقسیم نسبی دیه بین محکومین
۱۶۵	ج- محکومیت سبب متعارف و اصلی
۱۶۶	د: محکومیت سبب قریب و نزدیک به پرداخت دیه:
۱۶۸	ه: محکومیت سبب مقدم در تأثیر به پرداخت دیه
۱۶۹	و: محکومیت سبب اقوی به پرداخت دیه
۱۷۰	بند دوم: تحلیل نوع نظارت دیوان
۱۷۲	بند سوم: نقد و ارزیابی رویه قضایی
۱۷۶	گفتار چهارم: حقوق انگلیس
۱۷۶	بند اول: رابطه سببیت
۱۷۶	الف: مفهوم رابطه سببیت
۱۷۸	ب: شرایط لازم برای تحقق فرض اجتماع اسباب
۱۸۲	ج: صورتهایی از اجتماع اسباب در حقوق انگلیس
۱۸۳	بند دوم: شناسایی مسؤؤل حادثه در فرض اجتماع اسباب
۱۸۳	الف: نظریه حاکم بر فروضی که زیان دیده یکی از اسباب ورود زیان می باشد
۱۸۵	ب: نظریات حاکم بر سایر فروض
۱۸۸	ج: نظریه تضامنی بودن مسؤولیت اسباب در رابطه با زیان دیده
۱۹۱	بند سوم: نحوه نظارت دادگاههای عالی
۱۹۳	نتیجه بحث
۲۰۱	فهرست منابع

۲۰۱	الف: فرهنگ‌ها
۲۰۲	ب: کتب به زبان فارسی
۲۰۴	ج: کتب به زبان عربی
۲۰۵	د: کتب به زبان انگلیسی
۲۰۶	هـ: قوانین

پیشگفتار

حقوق مسوولیت مدنی در دنیای امروزی که روابط انسانی بسیار پیچیده، پویا و به سرعت متحول است دارای اهمیتی والا و روزافزون است. با اینحال در کشور ما این حقوق، انطباق چندانی با این چنین روابطی نداشته و همگام با تحولات رشد نیافته است. در دانشکده‌های حقوق نیز به این مقوله و این جزء با اهمیت از علم حقوق چندان وقعی نهاده نشده است و مشخصاً چند واحدی بیش به آن اختصاص نیافته است. کتبی نیز که در این خصوص به نگارش در آمده است، محدود و معدود بوده و به جز برخی از آنها، مابقی چنگی به دل نمی‌زند و خلاء علمی موجود را کفایت نمی‌نماید. رویه قضائی نیز بنا بر سنتی، در این زمینه ابتکاری نداشته و در این خصوص بیشتر نقش تقلیدی و تابع داشته است. از همین روی جای جای حقوق مسوولیت مدنی در کشور ما از جمله موضوع مورد بحث در این پایان‌نامه یعنی «اجتماع اسباب» بحث و بررسی فراوانی را طلب می‌نماید، بویژه آنکه حقوق ما عمدتاً بر مبانی و مفاهیم دو منبع حقوقی یعنی «حقوق اسلام» و «حقوق رومی ژرمنی» ساخته و پرداخته و استوار گردیده است و بر همین اساس نیز، انطباق مبانی این منابع حقوقی جهدی مضاعف را طلب می‌نماید. نظریات مختلفی نیز که از سوی علمای حقوق در هر یک از دو مکتب مذکور ابراز گردیده، بر دشواری کار می‌افزاید و در طریقه عدالت گستری، سالک را دریافتن حکمی عادلانه و در عین حال مورد نظر شارع و قانونگذار با مشکلاتی روبرو می‌سازد. «اجتماع اسباب در مسوولیت مدنی» را بایستی یکی از کانونهای مهم بحث و اختلاف نظر دانست و شبهات را هم از جنبه مصداقی و هم از زاویه حکمی در آن جاری دانست. نگارنده به سبب علاقه وافری که به مباحث مسوولیت مدنی داشته بابرگزیدن موضوع «اجتماع اسباب در مسوولیت مدنی» بعنوان پایان‌نامه تحصیلی، در حدود بضاعت علمی خود، سعی در توضیح و تبیین حدود و ثغور موضوع مزبور و بدست دادن تنویری ذهنی از مساله نموده است.

ایزد یکتا را سپاس می‌گویم که به من توفیق نگارش این اثر را عنایت نمود؛ با وجود این

چون بدون تشکر از مخلوق حق شکرگزاری از خالق اداء نمی‌شود، برخورد لازم می‌دانم از عزیزانی که در به سامان رسیدن این اثر، به نحوی موثر بوده‌اند و کریمانه زحماتی را در این راه متحمل شده‌اند، تشکر و قدردانی کنم. بویژه از راهنمایی استادان گرانقدر جناب آقای دکتر شکاری، جناب آقای دکتر مصلحی و جناب آقای دکتر کریمی صمیمانه سپاسگذاری می‌نمایم و نهایتاً طلب مغفرت می‌کنم برای برادر عزیز و بزرگووارم مرحوم سید محمد بهشتیان، طلبه فاضل، که در اوان این تحقیق دارفانی را وداع گفت و هجرش بر سختی کار افزود.

همتم بدرقه راه کن ای طایر قدس که دراز است ره مقصد و من نوسفرم

سید محسن بهشتیان

تابستان ۷۸

مقدمه

در علوم طبیعی مدار بحث و گفتگو، روابط میان پدیده‌هاست. علوم طبیعی می‌کوشند تا ارتباط اشیاء را در عالم محسوسات کشف نمایند و برپایه این کشفیات، آینده را پیش‌بینی نموده و تغییر و تحولات را در جهت تامین رفاه هر چه بیشتر انسان، ساماندهی نمایند. کشف این ارتباط که گرمی هوا موجب فساد مواد غذایی می‌شود، مانع از آنست که مواد غذایی در معرض گرما قرار گیرند و قس علیهذا. حقوق نیز علم است و درون مایه‌ای مملو از ارتباط میان روابط و کنش‌های اجتماعی دارد. حقوق نسب و سبب را موجب وراثت می‌داند و ایراد خسارت به اموال دیگری را موجب ضمان تالف معرفی می‌نماید. اما یک تفاوت اساسی میان روابط اشیاء از دیدگاه علوم طبیعی و روابط میان پدیده‌ها از نقطه نظر حقوق است. علوم طبیعی جولانگاه محسوسات است و روابطی مد نظر قرار می‌گیرند که در عالم واقع موجود و از طریق حواس پنجگانه قابل درکند، لیکن حقوق عالم اعتبارات است و ملاک و معیار ارزیابی پدیده‌ها، نه امور طبیعی بلکه امور قراردادی و اعتباری است. مسوولیت و ضمان افراد در جامعه از طریق حواس خامسه قابل ادراک نیست، بلکه مسوولیت موجودیت خود را مرهون ادراکات معقول انسانی است و از همین جهت است که روابط معقول واجد صفات و ویژگیهایی متمایز از روابط محسوس است. ارتباط علی و معلولی در علم حقوق محسوس نیست و بر همین اساس نیز نمی‌توان با ملاکها و معیارهای مورد استفاده در علوم طبیعی آنرا شناسایی نمود بلکه شناسایی چنین رابطه‌ای، اشراف به مبانی و زیرساختهای حقوق و روابط قراردادی و به تعبیر رساتر، آشنایی به آنچه افراد به آن تراضی نموده‌اند، را طلب می‌نماید. اگر در جامعه‌ای افراد با مسوولیت صغیر در برابر خسارات وارده از سوی وی توافق و تراضی نموده‌اند چنین توافقی است که فارغ از ارتباط طبیعی و محسوس میان فعل صغیر و خسارات وارده، ارتباط علی و معلولی فعل صغیر و مسوولیت وی را واجد اعتبار می‌نماید و همین توافق است که مبانی از مبانی حقوق را شکل می‌دهد و ملاک ارزیابی و شناسایی ارتباط دو

پدیده قرار می‌گیرد. بالعکس چنانچه در نظامی حقوقی، صغیر فاقد مسوولیت معرفی شود، و چون حیوانات، افعال آنها در زمره اعمال مسوولیت آور تلقی نشود، به رغم وجود رابطه‌ای طبیعی، حقوقدان که از دریچه‌ای خاص و اعتباری به موضوع می‌نگرد، ارتباطی میان فعل صغیر و خسارات وارده نمی‌بیند.

بدین ترتیب رابطه سببیت در حقوق امروزی دارای معنای خاصی است که با پیچیدگی و تغییر الگوی زندگی انسانی، از الگویی ساده و ابتدائی به الگویی مدرن و پیچیده، تعبیر خاصی یافته است و شناسایی آن صرفاً پس از آشنائی با مبانی مسوولیت در جامعه امروزی امکانپذیر است. ساز و کار مسوولیت در زندگی امروزی و تکیه بر مفاهیمی چون مسوولیت انسان صاحب اراده و تقصیر، رابطه سببیت میان خسارت وارده و افعال انسانی را دارای معنا و مفهوم خاصی ساخته است، به نحوی که امروزه اگر در حقوق سخن از رابطه سببیت است لاجرم به معنای رابطه سببیت طبیعی و فلسفی نیست. هرچند ممکن است در پاره‌ای موارد رابطه سببیت حقوقی از مفهوم فلسفی آن الهام بگیرد و برآن منطبق شود ولی این امر به معنای تبعیت و پیروی از مفهوم فلسفی علیت در علم حقوق نمی‌باشد. عناصر رابطه سببیت در حقوق، با عنایت به مفاهیم مسوولیت مدنی و اصول حاکم بر حقوق شناخته می‌شوند و حقوقدان در برقراری رابطه سببیت بویژه آنجا که چند سبب متهم به دخالت در ایجاد حادثه می‌باشند، صرفاً بدین مفاهیم توجه و التفات دارد. امروزه با توجه به مفهوم خاص رابطه علیت، دیگر نمی‌توان گفت برخی از مسوولیت‌ها ناشی از فعل غیر است و در واقع رابطه سببیتی میان مسوول جبران خسارت وارده و خسارات ایجاد برقرار نمی‌شود و مسوولیت کارفرما یا سرپرست صغیر را بعنوان شاهدی از این مدعا مثال زد، بلکه چنین مسوولیتی، دقیقاً بر مبنای رابطه سببیتی است که میان فعل یا ترک فعل کارفرما یا سرپرست صغیر با خسارت وارده، از دیدگاه حقوقی برقرار می‌شود و حقوق رابطه سببیتی را وجدان می‌کند که فلسفه از آن ناآگاه است. در فرضی نیز که حادثه به دو یا چند سبب منتسب گردیده است و به فرض «اجتماع

اسباب» یا «تزامم موجبات» و یا «ترجیح اسباب» معروف و مشهور گردیده است نیز لامحاله منظور از انتساب، وابستگی طبیعی و فلسفی خسارت به اسباب نیست، بلکه منظور انتسابی است که با توجه به مفاهیم حقوقی قابل شناسایی است. بدین توضیح که اگر به مفهوم تقصیر توجهی نشود، چه بسا از دیدگاه طبیعی، اسبابی دخیل در حادثه شناخته شوند که با عنایت به قواعد حاکم بر مقوله مسولیت، اساساً مسولیتی نداشته باشند. بدینسان در فرض اجتماع اسباب نیز صرفاً بایستی رابطه سببیت حقوقی را که امری جدا از رابطه سببیت طبیعی است منظور داشت و براساس آن مسائل مطروحه را ارزیابی نمود.

به هر تقدیر هر حادثه‌ای که بوقوع می‌پیوندد می‌تواند ارتباطی با دسته‌ای از اسباب داشته باشد که این اسباب و شرایط دست به دست یکدیگر داده و ایجاد معلول کرده‌اند. هر یک از این اسباب فی الواقع جزئی از علت تامه حادثه بوده که واجد ویژگیها و صفات خاص خویشند. بعضاً این اسباب آفریده و مخلوق فعل و انفعالات عالم طبیعتند و بعضاً نیز سرشتی آمیخته به اراده انسانی دارند. اجزائی نیز که منتسب به اراده انسانی است، نیز برحسب اوضاع و شرایط دارای ویژگیهای خاص خود هستند و برحسب نقشی که ایفاء می‌کنند از سوی تئورسین‌های حقوقی و در مقام توضیح و تبیین این ارتباطات، نامی به خود گرفته‌اند و بدین ترتیب از یکدیگر ممتاز گردیده‌اند. اگر جزئی نزدیک به حادثه بوده است و آخرین نقش را در سلسله اسباب و شرایط ایفاء نموده است فی المثل در دیدگاه فقهای اسلامی علت نام گرفته و بواسطه ارتباط مستقیم این جزء با حادثه، بدان مباشر نیز گفته شده است و جزئی که نقشی مع‌الواسطه بازی نموده است سبب نامیده شده است و چنانچه جزئی نقشی جزئی‌تر بازی کرده است بدان لقب شرط داده شده است. همچنین این اجزاء دارای صفاتی چون عمدی و غیر عمدی، مقصّر و غیر مقصّر نیز می‌باشند. اما آنچه نقطه مشترک تمامی این اسباب است و در این رساله مبنای بحث قرار گرفته است آنست که جملگی این اسباب و شرایط، اجزای علت تامه حادثه و واقعه می‌باشند و از

همین دیدگاه است که اگر چند جزء با عنایت به مبانی و مفاهیم پذیرفته شده در قلمرو مسوولیت مدنی، دخیل در حادثه شناخته شوند مفهوم اجتماع اسباب شکل می‌گیرد، و ما با رابطه سببیتی مواجه خواهیم بود که چند اراده در شکل‌گیری آن نقش داشته‌اند. از اینجا به بعد است که این سوال مطرح می‌شود که در فرض دخالت چند اراده در ورود خسارت به دیگری، بار مسوولیت جبران خسارات را چه کس یا چه کسانی باید بردوش کشند؟ به این سوال پاسخ‌های متفاوتی داده شده است. برخی عدالت را در این دیده‌اند که همه اسباب مسوول جبران خسارت شناخته شوند و از این میان عده‌ای به برابری مسوولیت اسباب نظر داده‌اند و دیگران مقتضای عدالت را مسوولیت اسباب به نسبت تاثیر و دخالت آنها در ورود خسارت دانسته‌اند. برخی دیگر در فرض استناد خسارتی به چند سبب، به مسوولیت سبب واحد معتقد شده‌اند و از این میان عده‌ای سبب نزدیک، برخی سبب مقدم در تاثیر و..... مسوول ورود خسارت قلمداد کرده و استدلالاتی آورده‌اند.

موضوعاتی که در این رساله بدان پرداخته شده است، پیچیده، مشکل و بحث برانگیز است. این امر به دو علت اصلی رجعت دارد. اولاً معنای سبب و سببیت، غامض و اختلافی است و ثانیاً حتی اگر معنای آن روشن باشد اساساً عوامل دیگری در تصمیم‌گیری دادگاهها و نظریات صاحب‌نظران دخالت می‌نماید و در اینکه آیا خسارت وارده از فلان سبب یا فلان اسباب بوده است تاثیرگذاری می‌نماید. عواملی چون ایجاد عدالت میان طرفهای دعوی، سطح اقتصادی جامعه و اینکه مسوولیت مبتنی و مقید به تقصیر باشد یا آنکه مطلق باشد و بالاخره هدف قوانین راجع به مسوولیت مدنی، جملگی تاثیرگذارند و همین امر دشواری ساختن و پرداختن نظریه واحدی را فراهم می‌آورد. براین اساس نیز جای هیچ‌گونه تعجیبی نیست که در بسیاری از سیستم‌های حقوقی، نظریات مختلف و متفاوتی در این خصوص ارائه شود.

در این رساله مطالب به دو فصل تقسیم شده است، در فصل اول سعی شده است معنا و